

Snježana Kordić

Demagogija umjesto znanosti

(odgovor D. Brozoviću)

176

Ovim člankom odgovaram na tekst Dalibora Brozovića »Lingvističke makinacije« koji je objavio u *Vijencu* br. 237 i koji je u prethodnom broju *Vijenca* najavio kao odgovor na moja četiri priloga o opravdanosti naziva srpskohrvatski jezik u lingvistici.¹

Iako Brozović u odgovoru kaže »red je da o stavovima S. Kordić, ako uhvatim vremena, progovorim u časopisima u kojima je ona pisala« (što se u trenutku dok pišem ovaj odgovor još nije dogodilo), odlučio je svoje prvo javljanje objaviti u novinama. U njima se zbog bitno ograničenog prostora mogao osvrnuti samo na ona mjesta na kojima je spomenut, izbjegavši tako suočavanje s argumentacijom iz mojih članaka. Međutim, i takav odgovor pruža dovoljan uvid u Brozovićeve stavove ako se razmatra zajedno s tekstovima koje je Brozović objavio u novije vrijeme o pitanju naziva jezika, npr. u *Jeziku*. Zato ću se ovdje osvrnuti i na te druge njegove tekstove, koji se, uostalom, dobrim dijelom sastoje od ponavljanja, što znači da se teško može očekivati još nešto novo u nekom sljedećem Brozovićevom tekstu.

Brozović u *Vijencu* tvrdi da ne razlikujem *jezik* koji označava zajednicu srodnih dijalekata, tj. dijasistem, od *jezika* koji označava standardni jezik. Pri tom čak ni ne pokušava iznijeti nekakav dokaz u prilog svojoj tvrdnji. U mojim člancima je, međutim, dijalekt (npr. kajkavski, čakavski) jasno razdvojen od

1 Brozović svoj odgovor započinje sljedećim riječima: »Prilichnu živost u našim kroatističkim i slavističkim krugovima izazvala su četiri priloga Snježane Kordić, objavljena u časopisu *Republika* i *Književna republika*. [...] Navest ću po redu te njezine napise: I. »Naziv jezika iz znanosti gledan«, *Republika*, br. 1–2, 2001, str. 236–243, II. »Naziv jezika iz 21. stoljeća gledan«, *Republika*, br. 9–10, 2001, str. 193–201, III. »Komentar diskusije o nazivu jezika«, *Republika*, br. 3–4, 2002, str. 237–253. i IV. »Pogled unazad, pogled unaprijed«, *Književna republika*, br. 1–2, 2003, str. 150–178. Govoreći o napisima S. Kordić služit ću se samo rimskim brojevima pod kojima sam ih navodio spominjući ujedno i stranicu o kojoj je riječ«. Taj citat navodim jer će i u ovom članku na jednak način biti obilježavani moji prethodni tekstovi.

standardnog jezika (I, 238; II, 194–196, 198; III, 238–240, 243; IV, 167–171, 176), što znači da dijalektalnu razinu razlikujem od standardne, i da standardna predstavlja temu mojih članaka. Brozovićev pojam dijasistema koji bi ujedinjavao Hrvate, Srbe, Bošnjake i Crnogorce u jednu dijalektalnu cjelinu uopće ne koristim jer lingvistički nije opravdan. Prvi razlog zašto nije opravdan je taj što zajednički dija(lektalni)sistem uključuje ne samo gore nabrojane narode nego i Slovence, Makedonce i Bugare. Poznato je, naime, da kompletno južnoslavensko područje predstavlja jedan dijasistem ili, kako drugi termin za to isto glasi, *kontinuum dijalekata* (Hetzer 1993, 33; Friedmann 1999, 8; Alexander 2000, 4; Kristophson 2000, 180). Zato pojam dijasistema odnosno kontinuum dijalekata nije opravdano ograničavati na granice na koje ga Brozović ograničava, nije lingvistički zasnovano npr. kajkavski dijalekt promatrati unutar nekakvog dijasistema iz kojeg se isključuje slovensko područje, kad je kajkavski sličniji dijalektima u Sloveniji nego drugim dijalektima (Osolnik 1993, 406; i sam Brozović kaže da je kajkavski sličan slovenskom jeziku 1988, 3, 91).² Kad se promatranje želi ograničiti na teritorij samo jedne države ili regije, ili na teritorij protezanja jednog standardnog jezika, to je moguće, ali se pritom ne može koristiti izraz dijasistem. Može se, dakle, govoriti o istarskim *dijalektima*, hrvatskim, srpskohrvatskim, ali se ne može govoriti o istarskom, hrvatskom, srpskohrvatskom ili o srednjojužnoslavenskom *dijasistemu*, kako Brozović čini. Drugi razlog zašto Brozovićev pojam dijasistema kao jedne cjeline Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca nije opravdan je taj što Hrvate, Srbe, Bošnjake i Crnogorce u jednu jezičnu cjelinu ne vezuju dijalekti (kajkavski i čakavski uopće nisu dijalekti Srba, Bošnjaka i Crnogoraca), nego ih u jezičnu cjelinu vezuje standardni jezik (u rang standardnog jezika izdignut je u 19. stoljeću štokavski). Poznato je da su razlike između dijalekata unutar Hrvatske daleko veće od razlika između standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori (I, 238; III, 239). Ako, dakle, Brozović inzistira na jezičnom jedinstvu Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca čak na dijalektalnoj razini, koliko je onda tek neosporno jezično jedinstvo na standardnoj razini.

Pored toga što upotreba izraza *dijasistem* onako kako ga Brozović ograničava nije lingvistički opravdana, ni njegov naziv za taj »dijasistem« *srednjojužnoslavenski* nije za slavistiku prihvatljiv jer je neegzaktan, iz njega se ne vidi što se sve može ubrojiti u srednju zonu, ubraja li se u nju samo BiH ili se njoj pridruže jedna ili više susjednih zemalja (o čemu sam već pisala u II, 196). Tome je potrebno dodati još jedan argument protiv naziva *srednjojužnoslaven-*

2 Kritizirajući opis kajkavskog dijalekta u *Gramatici hrvatskoga jezika* Težak/Babić (1992) slovenski filolog Vladimir Osolnik kaže: »Tu bi kot človek s slovenščino kot materinščino na podlagi starejše in žive govorne prakse ter normiranega slovenskega knjižnega jezika lahko našel številne primere, ki bi ovrgli ali vsaj močno omajali hrvaškost tega narečja. Za ponazoritev se bom tu zadržal le pri naštevanju značilnosti kajkavske leksike. Avtorja naštevata kajkavske (stare in sedanje slovenske) besede *gdo, kteri, ki, lonček, travica* in trdita: 'Kajkavsko narječje ima dosta starijih riječi koje se u drugim našim narječjima nisu sačuvala'. Verjetno gre za ugotovitev o obstoju jezikovih oblik 'koje se u drugim hrvatskim narječjima nisu sačuvala'. Omemba, da so žive in 'ohranjene' v slovenščini, ne bi bila neumestna.«

ski: taj naziv se ne može uklopiti u postojeće općeprihvaćeno grupiranje na dijalektalnoj razini na zapadne južnoslavenske jezike (slovenski i srpskohrvatski) i istočne južnoslavenske jezike (bugarski i makedonski). A to postojeće grupiranje se ne može odbaciti jer je zasnovano na osobinama južnoslavenskih jezika. Šipka (2003) uočava da bi Brozovićev naziv *srednjojužnoslavenski* doveo do neprihvatljive situacije da »bi se onda moralo kazati da je srednjojužnoslavenski — zapadnojužnoslavenski jezik, a tu se onda na klasifikacijsko–terminološkom planu sukobljavaju dva različita geografska određenja u nazivima, od kojih je jedan (onaj već ustaljeni: *zapadnojužnoslavenski*) povezan i s genetskolingvističkom klasifikacijom južnoslavenskih jezika«. Usput rečeno, podjelu na zapadne južnoslavenske jezike i istočne južnoslavenske jezike primjenjuje i sam Brozović 1988. god. (str. 2).³

Svjestan da se jedinstvo jezika Hrvatske, Srbije, BiH i Crne Gore ne može zanijekati na standardnoj razini, Brozović osim izraza *srednjojužnoslavenski* (za »dijasistem« kako ga on shvaća) želi uvesti i naziv *standardni novoštokavski* »za postojeći apstraktni jezični standard« (2003a, 4) kako bi i pomoću jednog i pomoću drugog naziva izbjegao termin *srpskohrvatski*, premda je termin *srpskohrvatski* prije i sam Brozović koristio i za standardnu i za dijalektalnu razinu, kako se vidi npr. iz njegovog teksta iz 1988. godine (str. 99): »Standardni (književni) jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana formirao se na temelju novoštok. dijalektnog tipa [...]. Kako taj tip pripada narodnom jeziku (ili, u lingvističkoj terminologiji, jeziku dijasistemu) koji se naziva *srpskohrvatskim jezikom*, ili sinonimno, *hrvatskosrpskim jezikom*, odn. *hrvatskim ili srpskim jezikom*, onda se i standardni jezik, izgrađen na toj dijalektnoj osnovici, može nazivati i naziva se *standardnim (književnim) srpskohrvatskim jezikom*, ili, također posve sinonimno, *standardnim (književnim) hrvatskosrpskim*, odn. *hrvatskim ili srpskim jezikom*«. Naziv *standardni novoštokavski* na kojem sada inzistira je neprikladan jer je neproziran za strance, o čemu sam u prethodnim tekstovima već pisala (I, 239; II, 195–196). Kako sam tamo već rekla, i samom Brozoviću je poznato da strani lingvisti zbog netransparentnosti ne prihvaćaju njegov termin, što potvrđuje i primjer s Clyneovim zbornikom o kojem će biti riječi kasnije u ovom odgovoru. Svoj pokušaj uvođenja naziva *standardna novoštokavština* umjesto *srpskohrvatski* jezik Brozović želi opravdati tako što kaže da postoji naziv *standardni toskanski* za *talijanski* jezik te naziv *standardni kastiljanski* za *španjolski* jezik (2002a, 6). Ali to nije nikakvo opravdanje jer nazivi *standardni toskanski*, *standardni kastiljanski* nemaju ni najmanju šansu da u filologiji potisnu ili zamijene nazive *talijanski jezik*, *španjolski jezik*, na što također Šipka (2003) upozorava Brozovića. Te činjenice bi morao biti svjestan i Brozović.

Što se tiče Brozovićevog isticanja (2003a, 4) kako ne smijem zaboraviti da njegov termin glasi »standardni novoštokavski«, a ne »standardni štokavski«,

3 Kod tog opsežnog enciklopedijskog rada iz 1988. god. sastavljenog od poglavlja kojima je autor Brozović i od poglavlja kojima je autor P. Ivić upućujem ovdje i dalje u tekstu samo na ona poglavlja koja je napisao Brozović i ispod kojih stoji jedino njegov potpis.

moram podsjetiti da tamo gdje navodim Brozovića navodim i njegov termin »standardni *novoštokavski*« (II, 195–196), a sama ne koristim u diskusiji dodat *novo* iz nekoliko razloga. Prvi je: isticanje da se radi o standardnom *novoštokavskom* je nepotrebno jer ne postoji neki standardni *staroštokavski*. Drugo, isticanje standardni *novoštokavski* je nepotrebno i zato što se ovdje kod standardnog jezika želi reći da mu za osnovu nije uzet ni kajkavski ni čakavski, nego štokavski. *Novoštokavski* bi isticao ne izbor naspram kajkavski i čakavski, nego naspram *staroštokavski*, a to nije bio cilj. Treće, već *štokavski* je neproziran, a *novoštokavski* je još neprozirniji za strance jer ne samo da moraju znati što je to uopće štokavski nego i koja svojstva ga čine *novim*. Kad se nasumce pogledaju neki strani priručnici, npr. Kunzmann–Müller (1994, 1–7), Panzer (1999, 146–148), vidi se da opisujući osnovu standardnog jezika navode samo štokavski, a ne *novoštokavski*. To ne čudi kad čak i domaći priručnik Težak/Babić (⁷1992, 12–27), koji se opširno bavi nastankom standardnog jezika i dijalektima, također navodi samo štokavski, a *novoštokavski* ne spominje.

Brozović kaže da svojim terminom *standardni novoštokavski* odnosno terminom *standardni srpskohrvatski* (koji je ranije češće koristio) želi označiti »apstraktni jezični standard« (2003a, 4; 2003d, 4). Ističe, dakle, da je srpskohrvatski standardni jezik *apstraktan* i da se konkretno pojavljuje ili kao hrvatski standardni jezik ili kao srpski standardni jezik, koji, prema Brozoviću, nisu apstraktni, pa stoga samo oni jesu standardni jezici, dok srpskohrvatski standardni jezik ustvari konkretno ne postoji. Istu tvrdnju nekritički preuzimaju od Brozovića Auburger i njemu slični. Međutim, ta Brozovićeva tvrdnja je iz nekoliko razloga neodrživa. Prvo, svaki jezik je apstraktan jer u glavi govornika/pisca predstavlja potencijalno beskonačnu količinu mogućnosti izražavanja neke misli. A postaje konkretnim onog trena kad govornik izgovori ili napiše nešto. Tako je i hrvatska standardna varijanta, koju Brozović naziva hrvatskim standardnim jezikom, jednako apstraktna dok se u konkretnom govornom činu ne ostvari (Šipka 2003). Dakle, srpskohrvatski standardni jezik, odnosno standardne varijante koje ga čine, jednako su apstraktni čitavo vrijeme dok se radi o potencijalno ostvarivim mogućnostima u glavi govornika, a postaju konkretnima svaki put kad se govornik usmeno ili pismeno izrazi. Drugo, ako je srpskohrvatski kao standardni jezik apstraktan i stoga konkretno nepostojeći, onda su jednako apstraktni i nepostojeći i drugi standardni jezici, npr. engleski, njemački, francuski, arapski, španjolski, portugalski itd. Svojom tezom o apstraktnosti srpskohrvatskog jezika i time uzrokovanom njegovom nepostojanju, Brozović negira postojanje i svih svjetskih jezika. Zar očekuje da bi se s njim trebali složiti lingvisti u svijetu? I engleski jezik se ostvaruje uvijek ili u britanskoj varijanti ili u američkoj ili u nekoj drugoj, a isto vrijedi i za sve druge policentrične jezike.

Pritom su hrvatska i srpska varijanta udaljenije od statusa zasebnih jezika ne samo od njemačke i austrijske varijante, čije međusobne razlike su veće (I, 237; II, 195; IV, 168–169), nego još više od varijanata engleskog jezika: Kloss, na čiju knjigu iz 1952. Brozović upućuje, tvrdi da su razlike između varijanata

engleskog jezika veće od razlika između varijanti njemačkog jezika, pa da ipak nitko ne pomišlja te varijante nazvati posebnim jezicima (Kloss 1952, 19; da nitko ne pomišlja varijante engleskog nazvati zasebnim jezicima tvrdi i Wiesinger 1988, 11). Budući da je srpskohrvatski jezik naspram engleskog i njemačkog najmanje varijantno razjednačen, njegove varijante su na posljednjem mjestu naspram engleskih i njemačkih za razmatranje da li se radi o posebnim jezicima. Völkl (1999, 329) opravdano zapaža da Matica hrvatska neumjesno uspoređuje suvremenu jezičnu situaciju: »Usporedbe s češkim naspram slovačkog odnosno s njemačkim naspram nizozemskog, kakve se pojavljuju na internetskoj stranici Matice hrvatske, bez ikakve sumnje su pretjerane. Hrvatski, bosanski i srpski bi svakako bilo bolje usporediti s tri jezične varijante njemačkog — u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj«. (Isti tekst Matice hrvatske objavljen je i u *Jeziku* 43/5, 1996, str. 164–166 pod naslovom »Promemorija o hrvatskom jeziku«.) Da su srpskohrvatske varijantne usporedive s njemačkim varijantama spomenutih triju država, vidljivo je iz opisa njemačkih varijanata koji daje Ammon (1996, 158–159): »Primjeri pokazuju da se nacionalne specifičnosti mogu posebno lako naći u rječničkom blagu; međutim, ima ih i na drugim jezičnim razinama i u gramatici. [...] Budući da stoga Njemačka, Austrija i Švicarska imaju svoje vlastite nacionalne varijante [...], radi se o nacionalnim centrima njemačkog jezika«, koji raspolažu »vlastitim kodificiranjem svog standardnog njemačkog«; »Kao primjere kodificiranja njihovog standardnog njemačkog navest ću ovdje samo [...]: za Njemačku DUDEN, za Austriju *Austrijski rječnik* (37. izdanje 1990) i za Švicarsku školski rječnik *Naše rječničko blago* (I. Bigler i dr. 1987)«. U vezi s razlikama u rječničkom blagu Ammon (1996, 170, 173–174) ističe kako riječi koje se prepoznaju da su iz druge varijante, ali se razumiju, nisu bitne za razlikovnost varijante. Takva riječ je npr. *Sahne* iz njemačke varijante, koja je u Austriji i Švicarskoj markirana i prepoznatljiva kao njemačka varijanta a ne austrijska ili švicarska, no razumiju je i Austrijanci i Švicarci. Ammon zaključuje da prvenstveno one riječi koje su u jednoj varijanti sasvim uobičajene, a u drugoj potpuno nepoznate treba uzimati u obzir kad se opisuje nacionalna varijanta jer takve riječi najviše doprinose njenoj razlikovnosti. Primijenjeno na srpskohrvatsku jezičnu situaciju, to znači da je razlikovnost njenih varijanata izuzetno mala jer jedva da se mogu naći riječi koje bi u jednoj varijanti bile sasvim uobičajene, a u drugoj potpuno nepoznate.

Poput Völkl, i Pohl (1998, 11) uspoređuje njemački jezik sa srpskohrvatskim te kaže o varijantama srpskohrvatskog: »Razlike između dviju glavnih varijanata mogu se ukratko onako skicirati kako sam nedavno u više radova na tu temu učinio [...], takve razlike pojavljuju se na svakom većem jezičnom području, npr. između britanskog engleskog *railway*, *lorry* i američkog *railroad*, *truck*, sjevernonjemačkog *Treppe*, *Quark*, *Junge* i južnonjemačkog odnosno austrijskog *Stiege*, *Topfen*, *Knabe/Bub*, dosežu i u područje morfologije (npr. množina poput *Jungs*, *Mädels*, odstupanja u gramatičkom rodu, npr. *der/das Polster*, *der Spitz/die Spitze* itd.), dosežu i u područje tvorbe riječi (npr. *Zugführer* vs. *Zugsführer*, *Schweine-/Rinderbraten* vs. *Schweins-/Rindsbraten*), i u rubne

dijelove gramatike (npr. *ich habe/bin gesessen/gestanden* itd., *die Wagen/— Wägen, gehaut/gehauen* itd.), a razlike u izgovoru da i ne spominjem«. U obim razlika između austrijske i njemačke varijante hrvatski čitatelj se može uvjeriti ako pročita tekst o razlikama u izgovoru (Lipold 1988, 31–54), tekst o morfološkim i tvorbenim razlikama (Tatzreiter 1988, 71–98) te tekst o razlikama na razini riječi, skupina riječi, frazeologizama i dr. (Ebner 1988, 99–187). Uvid u te tekstove potvrđuje da su razlike između njemačkih varijanata veće od razlika između srpskohrvatskih varijanata. A i za njemačke varijante se usprkos tome ističe da su »te posebnosti prvenstveno ograničene na rječničko blago i njegovo značenje te da su naspram zajedničke jezične osnove s riječima, glasovima, oblicima, značenjima i izgradnjom rečenice ipak brojčano toliko male da se i nadalje radi samo o jednom jeziku, koji ima svoje varijante vezane za države« (Wiesinger 1988, 10). To se očituje u uzajamnoj razumljivosti pa zato npr. austrijski nije zaseban jezik (Wiesinger 1988, 27–28).

U mojim člancima navedeno je da je srpskohrvatski policentrični standardni jezik koji čine hrvatska standardna varijanta, srpska standardna varijanta itd.⁴ Govori se o varijantama jer su razlike između standardnog jezika u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori premale da bi se moglo govoriti o nekoliko standardnih jezika (I, 237–238, 240; II, 194–195, 197; III, 238–240; IV, 166, 168–170). Želeći zadovoljiti i politički angažirane filologe i one znanstveno dosljedne, Brozović (2003a, 4) kaže da i on govori »o hrvatskome standardnom jeziku i kao o varijanti«. Međutim, u lingvistici ne može nešto imati istovremeno i status standardnog jezika i status standardne varijante, kako bi Brozović htio. Jer standardni jezik se prema komunikativnom, sistemskolingvističkom i genetskom kriteriju razlikuje od svih drugih standardnih jezika, dok je standardna varijanta uz nekoliko drugih varijanata varijacija jednog te istog policentričnog standardnog jezika. Jedno isključuje drugo — ili se radi o monocentričnom standardnom jeziku, kakav je npr. mađarski, ili se radi o standardnoj varijanti policentričnog standardnog jezika. Brozović se mora odlučiti: ili će se odreći onoga što je pisao do 90-ih godina ili će se odreći onoga što je pisao u novije vrijeme, jer jedno s drugim nije spojivo.

Brozović kaže da se u izgovoru i pismu prepoznaje standardna hrvatska varijanta naspram srpske te da se stoga mora govoriti o nekoliko standardnih jezika (2002a, 9; 2003d, 4). Međutim, i standardna austrijska varijanta se prepoznaje naspram njemačke, i standardna američka varijanta se prepoznaje naspram engleske, pa se svejedno kod njih ne govori o nekoliko standardnih jezika. Kaže, nadalje, da standardne varijante funkcioniraju za narode koji njima govore isto kao što npr. za Mađare, Slovence funkcioniraju njihovi standardni jezici pa da stoga standardne varijante »i jesu« standardni jezici (2002a, 9). No, zaboravio je nešto bitno: mađarski i slovenski su *različiti* standardni jezici, dok

4 Pridjev *standardna* nije nužno navoditi uz *varijanta* jer »su nacionalne varijante po definiciji standardne varijante« (»nationale Varianten per definitionem Standardvarianten sind«, Ammon 1996, 169).

su standardne varijante varijacija *istog* standardnog jezika. Zato se kod standardnih varijanata ne može govoriti o nekoliko standardnih jezika.

Onoga tko bi pomislio da se varijante prepoznaju po upotrebi ekavice i ijekavice ili po upotrebi latiničkog naspram ćiriličkog pisma te da su to bitne razlike za diferenciranje jezika u Hrvatskoj naspram jezika u Srbiji, razočarat će Brozovićeve riječi. Brozović, naime, te razlike ne smatra značajnima i odriče im status varijantskih razlika (1988, 103): »ekavsko-ijekavsko dvojstvo ne pripada varijantskim razlikama nego je unutarsrpska pojava«, »ni dvojstvo u pismu nije pravom varijantskom razlikom, jer Srbi i nešto manje Crnogorci uz svoje nacionalno ćirilsko pismo upotrebljavaju danas i latinicu«.

Budući da su razlike među varijantama na svim jezičnim razinama neznatne, Brozović se poziva na »civilizacijsko-jezičnu nadgradnju (nazivlje svih struka i svih ljudskih djelatnosti, viša sintaksa i viša frazeologija, pravopis i slično)« tvrdeći bez dokazivanja da su tu razlike jednako velike kao između drugih stranih jezika (2003d, 4). No, neka navede te, navodno, velike i brojne razlike koje bi nazivlje, višu sintaksu, višu frazeologiju i pravopis u Hrvatskoj i Srbiji trebale činiti jednako stranima kao da smo usporedili npr. Hrvatsku i Mađarsku, ili Hrvatsku i Sloveniju, ili Hrvatsku i Rumunjsku. Ako ih pokuša navesti, vidjet će da se one ni po broju ni po veličini ne mogu usporediti s razlikama prema nazivlju, sintaksi, frazeologiji i pravopisu u Mađarskoj, Sloveniji ili Rumunjskoj. Usput rečeno, razlika u »civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji« itekako ima i između varijanata njemačkog jezika (Ebner 1988, 99–187). Kad bi razlike u civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji unutar srpskohrvatskog čak bile i veće nego što jesu, one bi najmanje mogle utjecati na to da se hrvatski i srpski počnu smatrati različitim jezicima (Kristophson 2000, 179; III, 238).

Nakon što nije mogao naći protuargument prigovoru (III, 243) da njegova logika kako *srpskohrvatski* znači 'hrvatski na srpski način' dovodi do tumačenja termina *indoevropski* kao 'evropski na indijski način' pa je stoga pogrešna, Brozović preskače tu temu riječima da je tema na koju će preći »zanimljivija« (2003a, 4). A kako bi postigao »zanimljivost«, poslužio se maštom izmišljajući da mu pripisujem ne da je tvorac teorije o varijantama srpskohrvatskog jezika, nego da je tvorac teorije o varijantama općenito. Ali toliko originalnim ja ga nisam proglasila: u mom tekstu neposredno ispred rečenice koju Brozović citira jasno je ograničeno da se radi samo o tome da nisam ja, nego je Brozović tvorac »tvrdnje o postojanju varijantnoga odnosa između hrvatskoga i srpskoga« (III, 244). Iako se, dakle, radilo samo o teoriji varijanata *srpskohrvatskoga* jezika, Brozović želi pokazati da to nije njegova teorija, pa je pripisuje H. Klossu i knjizi tog autora iz 1952. god. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*. No, Kloss u knjizi, kako se već i iz njenog naslova vidi, opisuje samo germanske jezike te teoriju varijanti uopće ne primjenjuje na srpskohrvatski. Još jednu stvar kod ove teme Brozović se pravi da ne vidi u mom tekstu, i to baš na mjestima na koja upućuje (III, 244; IV, 175): namjerno ne spominje ni da je u mom tekstu stranim citatima dokazano da ga stranci smatraju tvorcem teorije varijanata srpskohrvatskog jezika. Ne bi ga,

uostalom, trebalo čuditi što stranci vezuju njegovo ime uz teoriju o varijantama srpskohrvatskoga jezika kad se valjda sjeća da je upravo on sredinom 60-ih god. uvjeravao lingviste na južnoslavenskim prostorima da teoriju varijanata treba primijeniti na srpskohrvatski jezik podučavajući ih (1965, 35–36): »varijante su adaptacija jedinstvenog standardnog jezika«, one »se javljaju u svim nacionalno nehomogenim standardnim jezicima«, »srpska i hrvatska varijanta predstavljaju [...] fenomene analogne engleskoj i američkoj varijanti«, »varijante u standardnom obliku jezika ne mogu nijednom jeziku ugroziti njegova lingvističkog jedinstva«, »razlike između varijanata« na strukturu standardnog jezika »utječu malo ili, kao u hrvatskosrpskom slučaju, gotovo nimalo«. Do početka 90-ih god. toga se očito još dobro sjećao jer isto je pisao i 1988. (str. 5): »Standardni hs. j. ostvaruje se u varijantama odn. standardnojezičnim izrazima, što je obična pojava u višenacionalnim jezičnim standardima«.

Za srpskohrvatske varijante kao i za njemačke, engleske i francuske Brozović je isticao (1992, 75) da se ne mogu smatrati standardnim jezicima čak ni u smislu *Ausbau*-jezika jer su za razliku od *Ausbau*-jezika izgrađene na istom dijalektu: »Problemi takozvanih *Ausbau*-jezika u terminologiji Heinza Klossa su slični, ali nikako identični s problemima varijanata. Kod *Ausbau*-jezika imamo parove standardnih jezika izgrađenih na osnovi različitih dijalekata [...]. Razlika između tih parova *Ausbau*-jezika i standardnih jezičnih varijanata sastoji se u činjenici da varijante imaju gotovo identičnu dijalektalnu osnovu i razlikuju se samo u razvoju standardizacijskog procesa, dok parovi standardnih jezika imaju više ili manje različitu dijalektalnu osnovu«. Kako u Hrvatskoj nije uzet za osnovu standardnog jezika ni kajkavski ni čakavski nego štokavski i kako se to danas ne može pa stoga i ne pokušava mijenjati, jezik se u Hrvatskoj primjenom kriterija koji i sam Brozović zastupa ne može ni danas klasificirati kao zaseban hrvatski standardni jezik, nego kao hrvatska varijanta standardnog srpskohrvatskog jezika.

Budući da, kako i Hetzer (1993, 33) kaže »jedno je sigurno: hrvatski i srpski su jedan te isti jezik«, potrebno je postojanje jednog termina kojim se taj jezik imenuje. Teoretski su razne riječi mogle postati tim terminom. Ja bih ih prihvatila da su postale. Nisam uopće emocionalno vezana za termin *srpsko-hrvatski*, kao ni za jedan drugi termin. Prema njima imam racionalan odnos jer termini su jednoznačne oznake ustaljene u nekoj znanosti koje obavezuju svakog pripadnika te znanosti na upotrebu kako bi bio komunikativno razumljiv drugim znanstvenicima. Kao što irskim filozofima nije problem svoj jezik nazivati engleskim, ili austrijskima njemačkim, ni meni ne bi bio problem ovaj jezik nazivati npr. ilirskim, ili nekom drugom jednodijelnom oznakom, npr. srpskim, da je taj termin unazad 150 godina lingvistička oznaka za ovaj jezik u cjelini i da se ustalio u slavistici. Ne bi mi bio nikakav problem da jezik nazivam i bilo kojom drugom riječju da je ta riječ kao oznaka za ovaj jezik ustaljena u lingvistici. Međutim, takvu ustaljenost ima jedino termin *srpsko-hrvatski*, pa je zbog toga taj termin jedini znanstveno primjereni naziv, koji danas ima prednost nad bilo kojom drugom potencijalnom oznakom. U znano-

sti se ponekad dogodi da se neki termin vremenom zbog novih znanstvenih spoznaja pokaže neprikladnim za daljnju upotrebu, pa se zamijeni novim. No, svi prigovori terminu *srpskohrvatski*, a porijeklo im i nije znanost, pokazali su se kao znanstveno neutemeljeni, što se vidi iz mojih prethodnih članaka. Stoga nema znanstvenih razloga za zamjenjivanje ili odbacivanje tog termina.

Kako je iz dosadašnjeg izlaganja vidljivo, Brozovićevi pojmovi *srednjojužno-slavenski dijasistem*, *apstraktni standardni novoštokavski* su neispravni i stoga za lingvistiku neprihvatljivi. Budući da su time ujedno iscrpljena i sva Brozovićeva »lingvistička« sredstva pomoću kojih nastoji zamijeniti termin *srpskohrvatski jezik*, s pravom se postavlja pitanje zašto lingvistika ne bi i dalje zadržala taj ustaljeni, znanstveno i danas najprimjereniji termin, o kojem i sam Brozović priznaje da je najbolji naspram svih drugih: »U stranjoj je jezičnoj znanosti najuobičajeniji naziv *srpskohrvatski jezik*, po načelu kojim se razni složeni lingvistički nazivi tvore prema krajnjim članovima, npr. indoevropski jezici obuhvaćaju i indoevropske jezike između Indije i Evrope. Taj se naziv upotrebljava i u dobrom dijelu domaće jezične znanosti. Manje je čest naziv s obratnim rasporedom, tj. *hrvatskosrpski jezik*. Ta su dva naziva posve sinonimna i oba obuhvaćaju cjelinu hs. jezika. U praksi dolazi i dvostruko dvojni naziv *srpskohrvatski / hrvatskosrpski jezik*, i opet s istim značenjem. Dvojstvo ili trojstvo tih oblika ozbiljan je nedostatak, jer se kod neupućenih mogu javiti dvojbe o njihovom značenju, a postoje i razna protuslovna idejna tumačenja. Ponekad se te složenice pišu i s crticom između obaju članova, što semantički još manje odgovara (usporedi značenje 'srpsko-hrvatska koalicija' ili 'žuto-zelena zastava'). Za samu lingvističku znanost ipak nema naziva koji bi za jezičnu cjelinu imali manje nedostataka od složenice bez crtice« (1988, 4).

Kad Brozović kaže da »Snježana Kordić zahtijeva naziv 'srpskohrvatski', i to ne samo za svjetsku jezikoslovnu znanost nego prešutno i za našu domaću uporabu« (2003a, 4), moram ga podsjetiti da ja ne *zahtijevam* nijedan naziv ni za svjetsku ni za domaću filologiju, nego iznosim znanstvenu argumentaciju koja pokazuje koji naziv je lingvistički najprimjereniji i pozivam domaću sredinu »da razvijemo toleranciju prema onim lingvistima u svijetu koji znanstvene kriterije stavljaju iznad političkih« (I, 242). A svaki filolog je odgovoran za sebe, i na njemu je odluka hoće li dati prednost znanstvenim kriterijima ili političkom oportunizmu. Ako želi ostati znanstvenikom, dat će prednost znanstvenim kriterijima. Tu nema razlike između domaćih i stranih filologa. Osim toga, možda je potrebno podsjetiti da je znanost univerzalna, a ne nacionalna.

Budući da Brozović kaže (2002c, 124) da mu nije »svejedno ni nevažno kako će se naša jezična situacija tretirati u enciklopedijama, leksikonima [...] u Europi i u svijetu«, može se navesti što u najvećoj svjetskoj lingvističkoj enciklopediji koja obuhvaća deset tomova, *The encyclopedia of language and linguistics*, piše pod natuknicom »srpskohrvatski jezik« (*Serbo-Croat*): »Situacija se, doduše, mijenja: s raspadom federacije i nezavisnošću Hrvatske moguće je da će nazivi *hrvatski* i *srpski* postati uspostavljeni kao službeni nazivi. Međutim, premda je politički oportuno naglašavati razlike između tih dviju varijanata,

sugestija da su one postale dvama različitim jezicima ostaje lingvistički neodrživa« (Hawkeswort 1994, 3857).

Suočen s tim problemom lingvističke neodrživosti, Brozović (2002c, 124) daje upute kako odgovoriti onima koji za tvrdnju da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci imaju zajednički jezik navode lingvističke dokaze, npr. međusobnu razumljivost, činjenicu da su glavni brojevi od jedan do sto isti, da su lične zamjenice iste, da su prema poznatoj Swadeshevoj listi od sto osnovnih riječi također sve riječi iste (čak i za onu jednu riječ s te liste koju Brozović navodi kao jedinu razliku, sam kaže da se koristi svuda i da stoga ipak nije razlika). Brozovićeva uputa kako na takve lingvističke argumente odgovoriti je da se s lingvističkog područja pređe na područje politike: »bolje je s jezikoslovnog polja prijeći na teren demokracije«. Poziva se na demokratsko pravo svakog naroda na svoj jezik. Ali zaboravlja što znači to pravo: ono znači da nitko ne može od Hrvata tražiti da pređu na engleski jezik ili na njemački ili na neki drugi, nego imaju pravo govoriti svojim jezikom. I tako i jest. A ono ne znači da se itko mora praviti slijepim pred činjenicom da se jezik kojim govore Hrvati govori i u Srbiji, BiH i Crnoj Gori. Isto vrijedi i za druge narode: demokratsko pravo zabranjuje bilo kome da npr. od Austrijanaca traži prelazak na neki drugi jezik. Ono, međutim, ne zabranjuje nikome da javno iznosi kako se jezik kojim govore Austrijanci govori i u Njemačkoj i u Švicarskoj. Demokratsko pravo naroda na jezik nije ugroženo od nekoga izvan Hrvatske, nego je ugroženo od strane Brozovića kad prema svom subjektivnom ukusu odlučuje koju riječ će kojeg dana proglasiti nevaljalom (npr. *sport*) i zahtijeva upotrebu drugih riječi, npr. *šport*. A obrazloženje zašto su *šport* i ostale riječi koje želi nasilno uvesti u upotrebu bolje glasi (2003b, 6): bolje su jer se tako govorilo prije stotinjak godina, ili: tako se govori u ruralnoj sredini a ruralnost je prava hrvatska fizionomija, ili: tako se govori u Sloveniji. No zar ćemo umjesto *studentica* govoriti *šudentka* jer se tako govori u Sloveniji, ili zar ćemo umjesto *trideset i pet* govoriti obrnutim redoslijedom *petintrideset* jer se tako govori u Sloveniji? A tvrdnja da suvremeni jezik u Hrvatskoj ne valja te da je prije stotinjak godina bilo neko zlatno doba »pravog hrvatskog« kojemu se treba vratiti, ne odgovara stvarnosti — o tome sam već pisala (III, 246–247) navodeći da se u ono vrijeme u Hrvatskoj koristio niz riječi koje se danas pripisuju srpskoj varijanti. Tako Brozovićevoj tvrdnji (2003f, 5) da su riječ *tisuća* upotrebljavali »mnogi stari hrvatski pisci« treba dodati da isto vrijedi i za riječ *hiljada*, o kojoj Pohl (1998, 12) kaže da »se sreće već u staroj književnosti (npr. kod Marka Marulića, 1450.–1524.) kao i kod zapadnih pisaca, pa dakle nije (i nije bila) ograničena na istok tog jezičnog područja«. *Rječnik JAZU* (1887–1891, 597–598) navodi da su riječ *hiljada* koristili A. Kanižlić, H. Lucić, M. Divković, A. Kačić, M. A. Reljković, P. Hektorović. Omiljena Brozovićeva riječ je »komoditet« (2003b, 6; 2003f, 5) kad optužuje hrvatske govornike zbog neprihvatanja njegovih zamjena (npr. *šport*) kao da njegove zamjene imaju ikakvog smisla zbog kojeg bi trebalo ulagati svjesni napor u autocenzuriranje. Svojim nezadovoljstvom današnjim jezikom i čežnjom za dobrim starim jezičnim vremenima Brozović se uk-

lapa u onaj krug ljudi o kojem Hans Weigel kaže »sigurno su se ljudi već u brončano doba žalili kako jezik nije više ono što je bio u dobro staro kameno doba« (Zybatow 2000, 3).

Prelazak s lingvističkog područja vodi kod Brozovića na područje demagogije (1995, 32): »Kaže li nam se da je sličnost između hrvatskoga i srpskog jezika bitno veća nego što je to uobičajeno među jezicima, pa da se zato i radi o jednome jeziku te da zato mora imati i svoje ime, to jest *srpskohrvatski jezik*, onda odgovor mora biti nedvosmislen i odlučan — u pitanju je ravnopravnost svih jezika i svih naroda što njima govore«. Pritom Brozović zaboravlja da kad bi istost jezika i naziv *srpskohrvatski* činili Hrvate neravnopravnima, onda bi istost jezika i naziv *srpskohrvatski* jednako toliko činili i Srbe neravnopravnima. Međutim, istost jezika ne čini narode koji njime govore neravnopravnima niti čini taj jezik u jednoj državi neravnopravnim naspram druge države s istim jezikom. Jezik u Americi nije neravnopravan jeziku u Engleskoj, jezik u Austriji nije neravnopravan jeziku u Njemačkoj itd. Niti su Amerikanci neravnopravni Englezima zato što govore istim jezikom, niti su Austrijanci zbog jezika neravnopravni Nijemcima itd. Tako je i jezik u Hrvatskoj potpuno ravnopravan s jezikom u Srbiji, i Hrvati ne postaju neravnopravan narod time što se služe jezikom kojim se služe i druge nacije u drugim državama.

Budući da su to činjenice i stoga se ne može spriječiti da se određeni broj slavista njih i drži, Brozović je smislio kako će klasificirati takve slaviste (2003a, 4): »Svojim se pisanjem S. Kordić uklapa u stanovit niz stranih slavista koji se odupiru racionalnomu i korektnom tretmanu jezične problematike između hrvatsko–slovenske granice na sjeverozapadu i srpsko–makedonske i srpsko–bugarske granice na jugoistoku. Takvih slavista ima od tri vrste. Prvo su neki koji se zaista ne snalaze u problematici, bar za sada, drugo su neki koji ne žele da im praktičnooperativne i načelne promjene narušavaju komoditet, treće su neki iracionalno (ili iz kakvih drugih razloga) protuhrvatski raspoloženi (kao pokojni američki slavist Keneth Naylor, koji je pompozno izjavljivao 'Ja sam četnik'). No ne bih dalje iznosio sve razne nepodopštine S. Kordić [...].«. S obzirom da Brozović tvrdi kako se svaki strani slavist koji koristi naziv *srpskohrvatski jezik* može uvrstiti u jednu od njegovih triju grupa te da sam i ja među tim slavistima, zanimljivo je pogledati koja grupa je za mene predviđena.

U prvu grupu očito ne spadam jer se na osnovi mojih radova, mjesta školovanja itd. za mene ne može reći da sam neupućena u južnoslavensku problematiku. U drugu grupu također se ne mogu ubrojiti: zbog zadatosti godinom rođenja postala sam filološki aktivna devedesetih godina, pa se ne može reći da sam imala neke filološke navike iz osamdesetih godina ili otprilike, kojih se zbog komocije ne želim odreći. Upravo je obrnuto, komocija bi u mom slučaju doprinosila da jezik nazivam jednodijelnom oznakom. Ostaje, dakle, samo treća grupa. A u njoj se, po Brozoviću, nalaze iracionalni, protuhrvatski slavisti, koji se služe izjavom »Ja sam četnik«. Zastupa ih pokojni Keneth Naylor (preminuo prije desetak godina). Nakon što me Grčević pokušao dovesti u vezu s jednim

lingvistom koji više nije među živima, Brozović me, eto, pokušava dovesti u vezu s drugim takvim lingvistom, premda nijednog od njih ne navodim u svojim člancima, u kojima citiram mnoštvo drugih stranih slavista. Te druge strane slaviste Brozović ne imenuje. No zašto nije za nekog od njih pokušao pokazati kako se uklapa u njegovu trodijelnu podjelu? Umjesto toga uzima stranca koji nije ni spomenut u mojim radovima i koji je pokojnik pa se sigurno neće osjećati prozvanim, pripisuje mu bez dokazivanja izjavu kakva se, pa ni slična, ne sreće ni u jednom mom radu, i nastavlja »no ne bih dalje iznosio sve razne nepodopštine S. Kordić«, iz čega proizlazi da su K. Naylor i izjava koju mu pripisuje moje nepodopštine. Osim toga, Brozović ne može očekivati da ću mu samo tako na lijepe oči povjerovati kako je »američki slavist Keneth Naylor« »pompozno izjavljivao 'Ja sam četnik'« — lijepo ga molim da navede rad Kennetha Naylora u kojem je napisana ta izjava. Upitavši američke slaviste koji su najbolje poznavali Naylora da li im je poznata takva njegova izjava, dobila sam odgovor da nije i da sumnjaju da bi on tako nešto mogao izjaviti jer se nikada nije dao svrstavati. Ako je netko nešto »pompozno izjavljivao«, onda bi za to trebali znati i vrapci na krovu, a ne da za to ne znaju čak ni najbliži Naylorovi suradnici i poznavaoči. Koliko je meni poznato, četnici su srpske nacionalnosti i ne zvuči mi uvjerljivo da bi jedan američki crnac, K. Naylor, ili jedna Hrvatice bili četnici. I prema kriteriju najvećih hrvatskih nacionalista moje porijeklo ne bi se moglo zamisliti hrvatskijim nego što jest: majka iz Sinja, otac iz Hercegovine, strogo katolički odgajana itd. Moji prvi dodiri s pojmom četnik potječu od bake iz Sinja, koja mi je još kao maloj opisivala prizor iz 2. svjetskog rata kad je želeći posjetiti najužu rodbinu došla u njihovo selo slučajno sat vremena nakon što su ga napustili četnici ostavivši iza sebe sve žitelje sela zaklane. Druga baka i djeda u Hercegovini bježeći iz svoje kuće pred četnicima za vrijeme ovog posljednjeg rata umrli su jedno za drugim, dan za danom. U roditeljskoj kući u Osijeku imam i danas punu korpu gelera kojima je ispogađana. Kakve doživljaje nosi u sebi moj brat iz rovova oko Osijeka u kojima je mnogo mjeseci branio grad od četnika, kakve psihičke posljedice nose u sebi moji roditelji iz vremena podrumskog života u bombardiranom gradu, ovdje neću iznositi jer bi to bilo previše. Iako bih imala puno više prava od Brozovića na davanje prednosti emocijama, ipak to kao znanstvenik ne smijem činiti i ne činim. A Brozović bi trebao malo promisliti prije nego što samo tako poseže za pojmom »četnik« kad govori o onima koji s njim polemiziraju.

Brozovićevoj trodijelnoj podjeli stranih slavista može se suprotstaviti dvodijelna: na jednoj strani su oni koji prednost daju lingvističkim kriterijima pa dosljedno tome zastupaju stav da se radi o jednom policentričnom jeziku, a na drugoj strani su oni koji, bilo zbog političkih razloga bilo zbog prijateljskih odnosa ili neznanja ili zato što su zastrašeni nacionalizmom pa taktiziraju s njim, nekritički preuzimaju stav pojedine nacionalne filologije. Takvo nekritičko preuzimanje kod pojedinih njemačkih slavista primjećuje i osuđuje Zybatow (2000, 4) (da navedem jednog ruskog lingvistu po Brozovićevoj želji izraženoj u *Vijencu* 2003a, 4).

Brozović kaže (2003a, 4) da je moje navođenje naslova njegovog članka »Serbo-Croatian as a Pluricentric Language« iz 1992. »krivotvorina« jer nisam uzela u obzir da se on ogradio od tog naslova u dva kasnija članka riječima kako »je u poznatome Clyneovu zborniku *Pluricentric Languages* vodeći američki sociolingvist Joshua Fishman naslov moga priloga 'Standard Neoštokavian as a Pluricentric Language' kao urednik bez pitanja promijenio u 'Serbo-Croatian as a Pluricentric Language'. Brozović očito rado pripisuje prekooceanskim lingvistima kojekakve sumnjive izjave i postupke, ali kod Fishmana i Clynea mu je promaklo da su oni za razliku od Naylora još živi i da su aktivni profesori na sveučilištima u SAD i Australiji pa im se svatko može lično obratiti i pitati ih da li je istina to što Brozović tvrdi. S takvim pitanjem sam im se i ja obratila obavijestivši ih da ću to tematizirati u ovoj polemici. U svom odgovoru obojica su mi pismeno izjavila da je Brozovićeva tvrdnja izmišljotina: poznati američki slavist Joshua Fishman ima veze s Clyneovim zbornikom *Pluricentric Languages* samo utoliko što je on osnivač i izdavač serije *Contributions to the Sociology of Language* u kojoj je izišao zbornik. U istoj seriji je izišlo i stotinjak drugih knjiga. Fishman, dakle, uopće nije urednik zbornika i nije imao nikakvih dodira s Brozovićevevim prilogom. Urednik zbornika, Michael Clyne, unaprijed je pažljivo pripremao zbornik, što se može pročitati i u njegovom predgovoru (str. 6). Nakon što je odlučio koji policentrični jezici će u zborniku biti opisivani, izabrane autore je pozvao da napišu prilog o određenom jeziku. Kod izbora autora vodio je računa o tome da autor ne pripada brojčano većoj naciji nekog policentričnog jezika. Zbog toga je izbor pao na Hrvata Brozovića, a ne na nekog srpskog autora. Svaki autor je potpisao ugovor kojim se obavezuje da će opisati točno određeni i imenovani jezik. Tako je i Brozović potpisao da će opisati »Serbo-Croatian«, dakle, srpskohrvatski jezik. Clyne se odlučio za termin »srpskohrvatski jezik« jer bi njemu i drugim lingvistima u svijetu bilo koji drugi naziv bio neproziran. Kad je Brozović poslije, kod predaje gotovog rukopisa pokušao u naslovu proizvoljno izmijeniti naziv jezika u »Standard Neoštokavian«, urednik to nije mogao prihvatiti zbog netransparenčnosti tog naziva za čitalačku publiku u svijetu. Zato je u naslovu zadržao ono ime jezika koje je desetljećima, pa i u neposredno prije objavljenim radovima, koristio i sam Brozović i koje je poznato i uobičajeno u svijetu te, uostalom, stoji i u ugovoru koji je Brozović potpisao. Potpuno je nekorektno da Brozović bilo koga optužuje zbog naziva jezika u naslovu jer ako nije bio spreman tako nazivati jezik, nije trebao potpisati ugovor kojim se obavezuje da će ga tako zvati.

Na kraju svog odgovora Brozović kaže (2003a, 4): »S. Kordić citira njemačku slavisticu M. Wingender koja tvrdi da Grčević nekritički preuzima Brozovićeve tipologije standardnosti ne navodeći 'dobro poznate radove drugih autora koji su se o Brozovićevoj tipologiji kritički izjasnili', ne spominje ni Tolstoja, koji je s Brozovićem vodio 'diskusiju o tipologiji slavenskih standardnih jezika', a bitne 'kritičke točke iznio je Tolstoj' (IV, 174, slično II, 200). Tim se redcima zaista moram čuditi. Sa svojim pokojnim dobrim prijateljem Nikitom Iljičem

Tolstojem stvarno sam izmjenjivao mišljenja o tipologiji standardnosti. On je svoju studiju o toj problematici u dogovoru sa mnom i preveo na ruski, i taj prijevod potpisao, kako se vidi u časopisu *Voprosy jazykoznanija*, 1. broj 1967.«. Brozović podrazumijeva da biti dobar prijatelj isključuje uzajamnu kritičnost te na taj način želi poreći postojanje kritike. No, dobar prijatelj i pravi znanstvenik, a takav je očito bio Tolstoj prema Brozoviću, postupio je onako kako bi prijatelj i znanstvenik morao postupiti: nije se ustručavao javno kritizirati rad prijatelja. Brozović želi poreći mogućnost postojanja kritike od strane Tolstoja i tako što navodi da je upravo Tolstoj preveo njegovu tipologiju na ruski. Međutim, time se ne može poreći postojanje kritike, nego to čak znači da se Tolstoju ne može prigovoriti kako možda nije bio dobro upoznat s Brozovićevom tipologijom pa da je zato neosnovano kritizira. Mogućnost postojanja kritike Brozović želi osporiti i pozivanjem na to da se Tolstoj potpisao kao prevodilac njegovog teksta. No, otkad potpis prevodioca znači da se prevodilac slaže sa svime u tekstu autora kojeg je preveo? Pa prevodilac nije autor, a potpis prevodioca čak ne znači ni koautorstvo, nego jedino prevođenje s jednog jezika na drugi. A da kritika itekako postoji, dokazuju sljedeće Tolstojeve rečenice iz njegove knjige (Толстой 1988, 11–14), gdje o Brozovićevoj tipologiji iz 1967. (na koju Brozović upućuje) Tolstoj piše da mu je namjera ukazati »na neke poteškoće koje iz nje proizlaze i na sporna mjesta«, a to su da »otežava usporedbu i da u datom slučaju stavlja u istu razinu prilično raznovrsna obilježja«, pa se »miješaju suvremena (sinkronijska) obilježja s povijesnim (dijakronijskim) obilježjima«, »jasna obilježja [...] nalaze se na istoj razini s vrlo nejasnim obilježjima«, »uključivanje takvog pokazatelja kao autonomnost i gipka stabilnost nije sasvim opravdano, kao što nije opravdano u mnogim slučajevima a možda i uopće pripisivanje znaku + [...], kako je napravio Brozović«, »pojave i obilježja lingvističkog i sociolingvističkog karaktera, dati od strane D. Brozovića, nisu ravnopravni po značenju ni po vrijednosti«, određene oznake treba pripisati na jedan način »a ne obrnuto, kako predlaže Brozović«, kod posuđenica je »očito da se takvi crkvenoslavizmi ne daju jednoznačno odrediti po 'rang listi' D. Brozovića« te da »sve to govori o složenosti odnosa s drugim standardnim jezicima u raznim povijesnim razdobljima i o praktičnoj nemogućnosti svesti ih na šest pokazatelja predloženih od strane D. Brozovića«. Zaključno Tolstoj sumira da Brozovićeva tipologija sadrži »izložena na spornim osnovama ili bez dovoljne argumentacije, slabo relevantna ili loše formulirana obilježja u matrici identifikacije D. Brozovića, koju autor ne sasvim sretno naziva 'rang listom'«. ⁵

5 Usp. »несколько слов о возникающих трудностях и слорных моментах«, »осложняет сравнение и ставит у данном случае в один ряд довольно разнородные явления–показатели«, »современные (синхронные) особенности перемежаются с особенностями историческими (диахроническими)«, »довольно четкие дифференциальные признаки [...] находятся рядом с признаками очень дечеткими«, »видимо, включение такого показателя, как автономность и гибкая стабильность, не совсем оправдана, как не оправдано во многих случаях, а может быть и вообще, приписывание знаку + [...], как это сделал Д. Брозович«, »явления и признаки лингвистического и социолнгвистического характера, приведенные Д. Брозовичем, не равнозначны и не равноценны«, »маркированной можно считать и [...], а не наоборот, как предлагает Д. Брозович«, »очевидно, что такие церковнославянизмы не поддаются однозначному определению по 'табели о рангах' (rang listi) Д. Брозовича«, »все это говорит о сложности отношений к другим стандартным (литературным) языкам в разный период их истопин

U Brozovićevom članku u *Vijencu* (2003a, 4) pojavljuje se i njegov omiljeni pridjev *kabinetski*. Radi se o »lingvistima profesionalcima« i njihovim »kabinetskim profesionalnim studijama«. Kad je nešto profesionalno napravljeno i stoga mu ne odgovara, onda Brozović na to stavlja pridjev *kabinetski*, a *kabinetski* kod njega znači da se radi o nekakvim u svojim kabinetima izoliranim lingvistima koji nemaju mnogo veze s jezičnom stvarnošću. Tako i čitavu poredbenu gramatiku proglašava kabinetskom (2003c, 4): »no poredbena je gramatika kabinetskom disciplinom, a u stvarnome je životu važan samo standardni jezik«, nastojeći joj osporiti bavljenje standardnim jezikom i ograničiti je samo na dijalekte. Izgleda da nikad nije čuo npr. za poredbenu gramatiku Engel/Mrazović (1986), koja opisuje isključivo standardni srpskohrvatski jezik i standardni njemački jezik, uspoređujući ih međusobno, i uopće se ne bavi dijalektima. Nikad nije čuo za zagrebački poredbeno-gramatički projekt *The Yugoslav Serbo-Croatian — English Contrastive Project*, koji se desetljećima odvijao pod vodstvom R. Filipovića, i u okviru kojeg su izišle desetine knjiga koje uspoređuju standardni srpskohrvatski jezik i standardni engleski jezik, ne baveći se dijalektima. A koliko su sva ta »kabinetska« djela vezana za jezičnu stvarnost onih koji žele učiti engleski ili njemački jezik uspoređujući ih sa srpskohrvatskim i obrnuto, ne moram posebno ni isticati.

Otuđenost od jezične stvarnosti pokazuje upravo Brozović pozivajući se npr. na normu da se u Hrvatskoj ne smije reći ili napisati u genitivu *njenog brata*, nego da genitiv mora glasiti *njena brata* (2003c, 4). Kao prvo, uopće nije istina da »hrvatska norma dopušta samo« *njena brata*: u *Hrvatskoj gramatici Zavoda za hrvatski jezik* (Barić i dr. ⁴1997, 214) normativno su potpuno ravnopravni i *njenog brata* i *njena brata*. Kao drugo, norma koju bi Brozović htio prikazati kao hrvatsku ne bi bila utemeljena u stvarnoj jezičnoj praksi jer Akademijina gramatika (Babić i dr. 1991, 629–630, 655) čak priznaje da se češće koristi genitiv *njenog brata* nego genitiv *njena brata*: u gramatici piše da se deklinacijski tip *njena brata* »svodi samo na nominativ jednine muškog roda i akuzativ jednine muškog roda kad imenica znači neživo. U genitivu, dativu, akuzativu i lokativnu jednine muškog i srednjeg roda sve su češći nastavci deklinacijskog tipa *-og(a)/-eg(a)*«. Brozovića valjda *kabinetski* položaj sprečava da sve to vidi. Zbog kabinetskog položaja je zaboravio i da *njenog brata* pripada svakodnevnom stilu, a *njena brata* ne, te da zbog stilske razlike između tih oblika genitiva nije opravdano zabranjivati ni jedan od njih. Oni su stvar izbora govornika/pisca: kad autor želi da mu tekst zvuči umjetnije, nesvakidašnje, nerazgovorno, onda će izabrati *njena brata*.

Odvojena od jezične stvarnosti je i Brozovićeva tvrdnja da su u Hrvatskoj naspram Srbije potpuno neobične rečenice s futuroom drugim svršenih glagola

и о практической невозможности свести их к шести показателям, предлагаемым Д. Брозовичем», «выдвинутые на слорных основаниях или без достаточной аргументации, мало релевантные или неудачно сформулированные признаки в матрице идентификации Д. Брозовича, которую автор не совсем удачно называет 'табелью о рангах' (Толстой 1988, 11–14). Толстой критикует Брозовича не само у својој knjizi из 1988. него и три године раније (Толстой 1985, 12, 14).

poput *ako budeš kupio taj auto, imat ćeš problema s registracijom* (2003c, 4). A do kakvog apsurdna dovodi otuđenost od jezične prakse vidljivo je kad Brozović navodi parove riječi poput *lubanja, lobanja* — jedna riječ u paru bi, navodno, trebala biti domaća, hrvatska, a druga strana, srpska — te u zagradi navodi koja po redu u paru je hrvatska (2003c, 4). Ako je jedna riječ domaća i bliska Hrvatima, a druga srpska i strana Hrvatima, zašto je Brozović smatrao neophodnim navesti Hrvatima u zagradi koja riječ je njihova? Naime, u slučajevima kad se uz domaću riječ navodi njen ekvivalent iz stranih jezika koji je oblikom drugačiji od domaće riječi ne mora se pritom davati uputa za prepoznavanje domaće, usp. *knjiga, książka, kniha, Buch, book*.

Proganjanje dosad uobičajenih riječi i konstrukcija ima za posljedicu da više nije moguće izreći neku misao u Hrvatskoj, a da u njoj ne budu zabodene političke zastavice. Naime, forsiranjem novogovora od strane politički aktivnih jezikoslovaca došlo je do toga da oni koji ga primjenjuju permanentno se deklariraju o svom političkom svjetonazoru i kad govore o temi koja nema veze s politikom. To ne bi bilo toliko zlo kad ne bi imalo za posljedicu da i oni koji svoj jezik koriste na način kako su to radili čitav život ne bivaju tumačeni kao pripadnici suprotne političke opcije. Znači da ni dosad neutralni jezik više nije politički neutralan te da je hrvatski govornik izgubio mogućnost da se politički neobilježeno izrazi na svom materinskom jeziku. Apsurdno je da Brozović (2003g, 4) ističe pravo na materinski jezik iz UNESCO-ve deklaracije u kojoj piše »svakoj se osobi mora omogućiti izražavanje i stvaranje djela na jeziku koji izabere, a posebice na materinskome jeziku«, a upravo je Brozović sa svojim istomišljenicima oduzeo Hrvatima pravo da se neutralno izražavaju na svom materinskom jeziku.

Govoreći o službenim jezicima u Evropskoj uniji, o ulasku u nju i u druga evropska udruženja, Brozović kaže (2002c, 122–123) da će pri učlanjivanjima biti kod jezične problematike »raznih pokušaja da se tri države iz ovoga dijela svijeta, to jest Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Srbija i Crna Gora tretiraju zajedno. Nisu važni razlozi i povodi za takve pokušaje, ima ih više i raznih, ali bitno je da će sličnih pokušaja bez sumnje biti. Naravno je da se treba odupirati takvim tendencijama, ali pitanje je kako.« Prvo, ne čudi Brozovićeva uvjerenost da će pri ulasku u Evropsku uniju biti pokušaja da se jezik spomenutih država tretira kao cjelina kad on to i jest. Jer ne tretirati ga kao cjelinu značilo bi praviti se da se radi o tri međusobno strana jezika i da je potrebno prevoditi na svaki od njih. A i sam Brozović spominje kod Evropske unije »jedan veoma težak praktični problem — financijsko opterećenje Unije glomaznim prevodilačkim aparatom« jer se mora prevoditi s jednog stranog jezika na drugi kako bi se postigla međusobna razumljivost, npr. s francuskog na engleski, s grčkog na njemački itd. Budući da je kod hrvatskog, srpskog, bosanskog/bošnjačkog međusobna razumljivost potpuna, zašto bi ih Unija trebala tretirati kao tri različita jezika i međusobno ih »prevoditi« jedne drugima, ili »prevoditi« na svaki od njih? Taj najnormalniji i lingvistički utemeljen razlog za pristup jeziku kao cjelini Brozović prešućuje. Umjesto toga kaže kako »nisu važni razlozi i povodi

za takve pokušaje, ima ih više i raznih«, čime želi skrenuti pažnju od jezične datosti i sugerirati da razloge i povode sigurno treba tražiti u nekakvoj politici koja bi ponovo htjela Hrvate, Srbe i Bošnjake ugurati u jednu državu. Za Brozovića je jezik isto što i država, kako se vidi i iz gornjeg citata: u njemu tretiranje jezika zajedno u Uniji znači »da se tri države [...] tretiraju zajedno«. Međutim, takvo Brozovićevo shvaćanje lako se može pobiti njegovim vlastitim rečenicama (na istim stranicama njegovog teksta): kaže kako ulazak Austrije u Uniju nije značio još jedan novi jezik za prevodenje jer Njemačka je već bila u Uniji. Spominje i da su Irska i Velika Britanija u Uniji jezično tretirane zajedno. Ako su, dakle, Austrija i Njemačka ostale dvije samostalne države i dvije različite nacije premda im se jezik tretira kao cjelina, ako isto vrijedi i za Irsku i Veliku Britaniju, to znači da jezik nije isto što i država i nacija, te da Brozović nije u pravu kad to poistovjećuje. Pa i naš primjer pokazuje da se jezik ne može poistovjećivati s državom i nacijom: Hrvatska ne prestaje biti samostalnom državom i Hrvati ne prestaju biti Hrvatima iako govore isti jezik kao Srbi, Bošnjaci i Crnogorci. I još nešto, ako se Austrijanci i Nijemci ne opiru da im se pristupa kao jezičnoj cjelini, ako isto vrijedi i za Irce i Engleze, zašto bi onda za Hrvate bilo »naravno da se treba odupirati takvim tendencijama«, kako Brozović naređuje. Jasno je da zamagljivanjem činjenica Brozović želi strahiti prijetnjom kako će država i nacija prestati postojati ako imaju isti jezik kao neka druga država i nacija. No, kad bi ta prijetnja bila istinita, onda ne bi postojala čak ni američka nacija ni država, a o švicarskoj i brojnim drugima da i ne govorim.⁶

Brozović (dobitnik filološke nagrade, koju su mu dodijelili Hrvatsko filološko društvo i Hrvatski slavistički komitet na 3. hrvatskom slavističkom kongresu u Zadru 2002.) navodi tri razloga zbog kojih, po njegovom mišljenju, termin *srpskohrvatski* ne zadovoljava (2002a, 2, 5). Prvi razlog je: *srpskohrvatski* ne zadovoljava jer sadrži imena samo dvaju naroda. Međutim, tu primjedbu je sam pobio još 1988. godine (str. 4) ističući da je naziv *srpskohrvatski jezik* tvoren »po načelu kojim se razni složeni lingvistički nazivi tvore prema krajnjim članovima, npr. indoevropski jezici obuhvaćaju i indoevropske jezike između Indije i Evrope«. Drugi razlog je: termin *srpskohrvatski* je višeznačan jer znači »hrvatski na srpski način«, no tu primjedbu sam pobila u članku III str. 243 usporedbom s *indoevropskim*, koji ne znači »evropski na indijski način«, čemu

6 Da se nacija, jezik i država ne mogu izjednačiti, navodi Ammon (1996, 157). Isto navodi i poznati filozof Karl Popper u svojoj knjizi *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (1992, 60–62), gdje u poglavlju *Hegel i novi mit o hordi* pokazuje kako »se nijedna teorija koja tvrdi da se jedinstvo nacije sastoji u njenom zajedničkom porijeklu, u njenom zajedničkom jeziku ili u zajedničkoj povijesti ne može primijeniti u praksi. Princip nacionalne države je ne samo neprimjenjiv nego nikada nije bio ni jasno promišljen. On je mit, jedan iracionalni romantičarski i utopijski san, san o naturalizmu i plemenskom kolektivizmu«. Budući da je nacionalizam danas osnovno obilježje filologije u Hrvatskoj, nije zgorega navesti da isti filozof definira nacionalizam kao »ustanak protiv razuma i otvorenog društva. Nacionalizam se obraća našim plemenskim instinktima, obraća se strastima i predrasudama, našoj nostalgičnoj želji da se oslobodimo tereta individualne odgovornosti i da je zamijenimo kolektivnom ili grupnom odgovornošću«.

Brozović nije uspio naći prigovora. Posljednji razlog je: termin je, navodno, beznađno i nepopravljivo kompromitiran unitarističkom jezičnom politikom bivše Jugoslavije. Ni taj razlog, međutim, nije lingvistička argumentacija. Osim toga, već sam u tekstu III str. 246–247 navela činjenice koje pokazuju da se ne može govoriti o izrazitoj unitarističkoj politici. Dokaze navodi ne htijući i sam Brozović kad se npr. poziva na to da su iste novine izlazile i u hrvatskoj i u srpskoj verziji (2002a, 7), ili kad se HAZU poziva na to da su tekstovi saveznih zakona u bivšoj Jugoslaviji objavljavani i u hrvatskoj i u srpskoj verziji (1996, 163–164). Ti podaci pokazuju da su se čak radile objektivno nepotrebne stvari samo da bi se svakoga zadovoljilo i govore protiv prigovora da je jezična politika u ono vrijeme bila unitaristička. Pa i sam Brozović priznaje osvrćući se na pitanje o tome tko se, Zagreb ili Beograd, više trudio unitaristički ujednačavati srpsko-hrvatski jezik: »Govorimo li iskreno, moramo priznati da je u posljednjih 130 godina poteklo iz Zagreba, doduše, deklarativnih inicijativa *manje*, ali konkretnih postupaka u pravcu jezičnog približavanja *više*. Zagreb se u 19. stoljeću sukcesivno odricao prvo kajkavštine, pa zagrebačke škole, pa svojega pravopisa, i to sve samoinicijativno, i ušao je u 20. stoljeće vukovskiji nego ekavska zona istočne varijante« (1965, 39). U 20. stoljeću je kao zastupnik nastavljanja takve prakse u Zagrebu Babić (1965, 24–25) hvalio Vuka Karadžića kao »kulturnog i genijalnog čovjeka koji je dobro znao što je to književni jezik, kako ga treba graditi i njime se služiti«, te je isticao: »U izgrađivanju književnoga jezika Vuk je krenuo najboljim putem kojemu ni suvremena lingvistika ne može naći prigovora. Zato i nije sramota ni danas biti vukovac«. Osim toga, Brozović smatra da priče o unitarizmu i nisu bitne jer »hrvatskosrpski jezik kao jezik, kao lingvistički fenomen, kao jedan od jezika slavenske porodice, nije ni trebalo izjednačivati: on je oduvijek bio jedan« (1965, 38).

Brozović kaže da »je posve netočno (a ponekad i pomalo neukusno) govoriti da se u devedesetim godinama radi na standardnojezičnom razbijanju, rastavljanju, razdvajanju nekada tobože jedinstvenoga jezika« (2002a, 7). Prvo, kaže »nekada tobože jedinstvenoga jezika«, a on sam je prije tvrdio da se radi o jednom jeziku (kao uostalom i Katičić 1965, 22). Tvrdio je, kako se vidi iz citata gore, da je taj jezik »oduvijek bio jedan«, te je govoreći kako treba priznati »činjenice, dakle ono što postoji«, napisao da je »činjenica da Srbi i Hrvati imaju zajednički jezik« (1965, 41; usp. i 1970, 47). Drugo, ako želi reći jedinstven u smislu monocentričan, to također nije istina jer jezik ni prije nije bio monocentričan, nego je i prije bio policentričan, kakvi su npr. engleski, njemački itd. (Hetzer 1993, 36). To je također i sam Brozović prije tvrdio: »Kao i u drugim slučajevima kada se jednim stand. jezikom služi više nacija (njemački, nizozemski, engleski, francuski, španjolski, portugalski stand. jezik), stand. hs. j. nije jedinstven. Realizacijski oblici takvih standardnih jezika nazivaju se u lingvistici (prvenstveno u sociolingvistici) *varijantama standardnog jezika*« (1988, 102). Iako je jezik i prije bio policentričan, ne može se zbog toga reći da nije nikad ni postojao jer to bi značilo da nisu postojali i ne postoje ni engleski, njemački, francuski i drugi policentrični jezici. Treće, nije istina da se u Hrvatskoj ne

radi na pravljenu razlika prema jeziku u Srbiji. Sam Babić kaže (2001, 94, 199) da radi na povećavanju razlika: »jasno da mi je u podtekstu bilo da [...] povećam razlike prema srpskome« te navodi kao razlog za istjerivanje nečega iz jezika postizanje razlike prema srpskome. I brojni strani slavisti zapažaju intenzivan rad u Hrvatskoj na pravljenu razlika, npr. Hetzer (1993, 39), Mezenko (1995, 95), Schubert (1997, 85, 88, 90–91), Wingender (1997, 372–373), Dąbrowska (1998, 21–23, 28), Völkl (1999, 329–330), Kunzmann–Müller (2000, 51, 61), Ressel (2000, 233), Kirfel (2000, 120). Zahvati s ciljem pravljenja razlika ne obaziru se na jezik kakav se u Hrvatskoj stvarno govori, nego govornicima pokušavaju pomoću cenzure nametnuti riječi i oblike koji zvuče zastarjelo, neprirodno, nepoznato ili čak smiješno. Oni dovode do toga da jezik postaje, kako sam Brozović navodi, »nešto patvoreno, neautentično, afektirano, nategnuto, ponekad i nametnuto. Uglavnom, nešto što nije prirodan jezik« (2003b, 6). Želeći zataškati postojanje takvih zahvata na jeziku u Hrvatskoj, Brozović kaže da se u Hrvatskoj ne događa ništa posebno, nego isto ono što i u drugim slavenskim zemljama (2002a, 7–8). Navodi da su se u svim slavenskim zemljama prestali koristiti tipično socijalistički izrazi. Pritom zaboravlja da nitko i nije tvrdio kako prestanak korištenja socijalističkih izraza čini posebnost Hrvatske. Ono što Hrvatsku izdvaja od drugih je iracionalno naglašeni purizam i jaka cenzura pomoću koje se on sprovodi. Taj purizam se očituje u velikom broju novotvorenica, zastarjelih riječi, umjetnih oblika i konstrukcija. Kako bi ga relativizirao, Brozović kaže: »nije neobično ako se nakon ozbiljnih društvenih promjena pojavi nešto veći broj neologizama, tako je svagdje u svijetu« (2002a, 7). Međutim, nije istina da je »tako svagdje u svijetu«. Istraživački radovi (Крысин 1996, 142–155; Воронцова 1996, 305–308; Гловинская 1996, 237–239; Popp 1997, 184–186; Костомаров 2000, 503; Ohnheiser 2000, 48; Dunn 2000, 87–100; Zybatow 2000, 11, 21; Kordić 2000, 167–168; Ермакова 2000, 65–66; Nicolova 2000, 266, 271, 279) ističu baš suprotnu pojavu u slavenskim zemljama: korištenje mnoštva anglicizama. Osim toga, ističu liberalizaciju jezika kao rezultat odbacivanja jezične cenzure, veći utjecaj svakodnevnog govorenog jezika na jezik novina i drugih medija (a u Hrvatskoj novine i drugi mediji jezičnom cenzurom nameću jezik koji nema veze sa svakodnevnim govorenim jezikom). Brozović na kraju priznaje da kod današnjih jezičnih zahvata u Hrvatskoj ima pretjerivanja, ali pokazuje veliko razumijevanje za ta pretjerivanja pišući kako »nema ljudske djelatnosti koja bi bila pošteđena od raznih pretjerivanja nekih pojedinaca« (2002a, 8). Priznaje također da na hrvatskoj lingvističkoj sceni djeluju laici, amateri i diletanti, no i za to pokazuje veliko razumijevanje: »nema nikakva iole razumljiva razloga zašto bi, recimo, baš samo lingvistika bila pošteđena od diletantizma« (2002a, 8). Laici, amateri i diletanti su, kako sam Brozović kaže (2002a, 8), svi oni koji niječu jedinstvo Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca na jezičnoj razini, bilo na dijalektalnoj, bilo na standardnoj. Kad se zna da upravo to čini i nominalno najvišja znanstvena ustanova u Hrvatskoj, HAZU (v. tekst HAZU: »Hrvatski jezik — poseban jezik«, *Jezik* 43/5, 1996, str. 162), pa se stoga prema Brozovićevom kriteriju po-

naša diletantski, onda je očito da proširenost diletantizma u hrvatskoj kroatistici daleko nadilazi njegovu proširenost u drugim znanostima i u drugim državama. Zato je neodrživ Brozovićev pokušaj pravdanja riječima kako diletantizma ima i na drugim stranama i »u svakoj ljudskoj djelatnosti, zašto bi hrvatski jezik morao biti iznimkom« (2003a, 4). Diletantizma se, zaista, može naći i u drugim znanostima i u drugim državama, ali on je tamo marginalna pojava, dok je u hrvatskoj kroatistici nediletantizam marginalna pojava.

To potvrđuje i primjer kada dva hrvatska jezikoslovna doktora (Peti 1994, 269–272; Šarić 1995, 42–43) pišu kako razlike i sličnosti između jezika uopće nisu bitne kod utvrđivanja da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika. No, ipak im je stalo do toga da se razlike nađu, pa zato Peti piše kako *voda* na hrvatskom ne znači isto što i *voda* na srpskom, kako *majka* na hrvatskom ne znači isto što i *majka* na srpskom, a Šarić ga hvali kako je to »izvrsno uočio«. Je li to ono »ozbiljno i solidno jezikoslovlje« na koje Brozović upućuje (2003a, 4)? Peti piše »hrvatski se od srpskoga razlikuje kao jezik od jezika, dakle za čitav jezik, za sve svoje riječi [...] pa i onda kad se čini da su iste«, a Šarić ističe da je to »opće prihvatljiv zaključak«. Prvo su napisali kako razlike nisu važne za zasebnost jezika, a par redaka poslije su napisali da je čitav jezik različit. Dokaz za različitost jezika smatraju da nije jezik, nego to što su oni uvjereni u njegovu različitost. Budući da im je važnija njihova uvjerenost nego sadržaj jezika, ravnaju se prema načelu koje Peti spominje, a Šarić citira, da je važniji »naziv jezika od jezika samoga«. Međutim, sadržaj ne može biti manje važan od naziva i ne može se promijeniti nazivom: npr. ako Marko drži u ruci list maslačka, a kaže 'držim televizor', neće list maslačka postati televizorom zato što ga je tako nazvao. Itakako je važno da li je sadržaj neke boce destilirana voda ili nitroglicerina, i jednako je važno da se naziv ravna prema sadržaju i da mu odgovora. Kad netko tvrdi da sadržaj nije važan i da je bitna samo vlastita uvjerenost te da se naziv ne treba ravnati prema sadržaju, moguće je da već bludi po sferama iracionalnosti jer njemu po logici »sadržaj nije važan« očito nije bitno kad pije da li pije jogurt ili pije votku. Još jedan primjer »ozbiljnog i solidnog jezikoslovlja« pruža časopis *Jezičnik*, čiji prilog »hrvatskoj jezičnoj kulturi« je prema Brozovićevim riječima »nesumnjivo golem« (2003e, 5): tamo još jedna jezikoslovna doktorica (Jelaska 2002, 91–92) piše kako Hrvati nailaze na poteškoće pri učenju stranog srpskog jezika, a uzrokovane su »nedostatkom jasnih pokazatelja različitosti«. Znači, srpski nije dovoljno različit pa ga je teško naučiti. A japanski valjda ne bi trebalo biti teško naučiti jer je dovoljno različit. U istom tekstu se Hrvati mogu obavijestiti da žive »u zabludi da razumiju napisano ili izgovoreno« na srpskom jeziku.

Kao razlog protiv termina *srpskohrvatski* Brozović (2003a, 4) navodi svoje vrednovanje određenih povijesnopolitičkih zbivanja, npr. otpuštanja nakon Karađorđeva, ali pritom ne spominje otpuštanja nakon 1990. godine (Gudžević 1996, 982). No vrednovanje određenih povijesnopolitičkih zbivanja ne može se uzeti u razmatranje kao lingvistički argument. Istovremeno Brozović svoj sud izjednačuje s hrvatstvom, i narod s lingvistikom. A da narodska shvaćanja nisu

za lingvistiku mjerodavna jer lingvistika ima svoje znanstvene kriterije, već sam pokazala u prethodnim člancima (I, 238–239; II, 193–195, 197; III, 240). Poistovjećivanje naroda s lingvistikom prisutno je u nizu Brozovićevih tekstova, npr. (2002a, 9): »Ne možemo vjerovati (ni prihvatiti) da primjerice Brazilac ne mora svakodnevno imati neprekidno u vidu znanstvenu činjenicu da je njegov materinski standardni jezik zapravo konkretna varijanta apstraktnoga portugalskog standardnog jezika, a svijest Hrvata ili Srbina (a također i Bošnjaka i Crnogorca) morala bi uvijek biti dvadeset i četiri sata opterećena sličnim takvim spoznajama«. Točno, prosječni Brazilac možda ne mora znati da je jezik u Brazilu varijanta portugalskog jezika, ali prosječni lingvist, bio Brazilac ili ne, mora. Prosječni Brazilac ne mora znati da su najmanje kosti kod čovjeka u uhu porijeklom od ribljih škrga, ali prosječni biolog, bio Brazilac ili ne, mora. Brozović očito ne pravi razliku između, s jedne strane, bilo kojeg pripadnika naroda, bilo kako obrazovanog ili neobrazovanog, i, s druge strane, biologa, kemičara, lingvista. Za njega je to sve isto. Prema njegovom shvaćanju izgleda da ne postoje znanosti — biologija, kemija, fizika, lingvistika — ili ih smatra nepotrebnima. Svaki čovjek je, po njemu, u jednakoj mjeri biolog, kemičar, lingvist. Da Brozović zaista zastupa takav stav, vidi se i po tome što se stalno distancira upravo od one znanosti kojoj bi nominalno trebao pripadati — od lingvistike. Lingvistika je za njega »njihove kabinetske činjenice« (2002a, 8–9), kojima ne treba posvećivati »pozornost«, nego ih treba zatvoriti u »kabinet«. Za slučaj da se neki lingvist ne složi sa zatvaranjem u kabinet, završna rečenica kod Brozovića glasi: »Iza eventualnih zamjerki takvu stavu mogu stajati samo sumnjivi motivi« (str. 9). A čitatelj uopće ne mora biti maštovit da bi »sumnjive motive« tražio, zna se gdje, u političkom unitarizmu. Lingvist, dakle, ili mora prihvatiti Brozovićev nelingvistički stav ili će postati sumnjiv.

Prema Brozovićevim riječima ispada da su neki neimenovani lingvisti protiv kojih on istupa tražili da se prosječni Hrvat, Srbin, Bošnjak i Crnogorac »svakodnevno«, »neprekidno«, »uvijek«, »dvadeset i četiri sata« u svojoj svijesti »opterećuje« pitanjima jezika, a Brozović ima ulogu branitelja tih naroda i buni se protiv postavljenog zahtjeva. Međutim, suprotno je istina: nitko od Brozoviću nemilih lingvista ne zahtijeva od naroda bavljenje pitanjima jezika, nego upravo Brozović i Babić politiziranjem jezika nameću narodu takve teme plašeći ga da će izumrijeti i ostati bez države ako ne bude obuzet uvjerenjem sebe i svih drugih da govori jezik koji s jezikom Srba, Bošnjaka i Crnogoraca nema nikakve veze. Kad bi Brozović i Babić prestali pridavati lažnu težinu zasebnosti jezika i njegovog jednodijelnog imenovanja, izgubila bi ta tema na važnosti i u narodu. Schubert (2000, 12) navodi da »nije narod bio taj koji je vjerovao da je njegova kultura potlačena, nego je to bio posao feljtonista, ekspektata za kulturu i političara«. A da nacionalni identitet ne mora biti vezan za jezik, pokazuje austrijski primjer, gdje »pitanje jezika ima zaista slabo značenje za simboličku vrijednost austrijskog identiteta« (de Cillia 1995, 12, usp. i 10–11).

No, Brozović ne samo da politizira temu jezika u Hrvatskoj, nego na isti način pokušava djelovati i izvan hrvatskih granica, pa naređuje Bosni i Hercegovini: »ne dolazi u obzir ni stvaranje nadnacionalnoga bosanskohercegovačkog standardnog jezika« (2002b, 87). On je taj koji određuje da u BiH ne smije nastati nadnacionalni jezik, što je smiješno jer nadnacionalni jezik već postoji, i to ne samo u BiH nego obuhvaća i Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru. U istom tekstu Brozović piše: »pojam apstraktne standardne novoštokavštine ne može biti povodom da se podcijeni ili ukloni hrvatski jezik bosanskohercegovačkih Hrvata, ne manje nego jezik samih Hrvata u Hrvatskoj«. No, tko će ukloniti jezik Hrvata u BiH ili jezik Hrvata u Hrvatskoj — pa ne može ih nitko prisiliti da prestanu govoriti. Osim toga, ako Brozović smatra da pojam »apstraktne standardne novoštokavštine« ugrožava Hrvate u BiH, onda treba samog sebe smatrati izvorom ugrožavanja jer on je tvorac pojma »apstraktne standardne novoštokavštine«. Brozović ima i dodatnih zabrana za Hrvate u BiH: »bezuvjetno su neprihvatljive i eventualne tendencije da se ostvari nekakav autonomni bosanskohercegovački hrvatski standardni jezik« (1999, 15). Budući da je odbacio sve lingvističke kriterije za definiranje standardnog jezika, ne čudi što ozbiljno razmatra mogućnost da preko noći nastane još jedan novi standardni jezik, u ovom slučaju neki bosanskohercegovački hrvatski standardni jezik. Odbacivanje lingvistike dovelo ga je dotle da se, eto, mora suočavati sa spoznajom da je samo pitanje dana kada će svako selo na južnoslavenskim prostorima imati svoj standardni jezik. A od svog vizionarskoga bosanskohercegovačkoga hrvatskog standardnog jezika pokušava se braniti sljedećim riječima: »postoji dakle samo jedan hrvatski jezik i ne može biti jedan za Hrvate u Republici Hrvatskoj i drugi za Hrvate u Bosni i Hercegovini« (1999, 15). Ako Hrvati u drugim državama moraju, prema Brozovićevim riječima, govoriti istim jezikom kao Hrvati u Hrvatskoj, pitam se kako je onda jezik Gradišćanskih Hrvata u Austriji drugačiji od jezika Hrvata u Hrvatskoj, ili kako to da Hrvati u Italiji (pokrajina Molise) govore svojim jezikom koji je različit od jezika Hrvata u Hrvatskoj? Brozović bi i sam morao vidjeti da ga njegov nelingvistički pristup vodi u kontradikcije.

Brozović piše kao da se u BiH govore barem tri strana jezika — hrvatski, bošnjački i srpski — i kao da Hrvati tamo stvarno moraju učiti i bošnjački i srpski, ili plaćati prevodioce kako bi se nekako sporazumjeli s Bošnjacima i Srbima. No, stvarnost je drugačija: Hrvati, Bošnjaci i Srbi ne trebaju prevodioce da bi se sporazumjeli i ne moraju učiti sve te »strane« jezike, dovoljan im je njihov vlastiti materinski jezik za međusobno sporazumijevanje. Pred tom činjenicom, koja pokazuje da BiH nije višejezična država nego jednojezična, Brozović zatvara oči jer ona bi mu uklonila prostor za političko djelovanje kojeg su puni njegovi tekstovi o jeziku u BiH, npr.: »međunarodne snage nama nisu naklonjene«, pa je stoga »potrebna odlučna angažiranost iz Hrvatske« kako bi se Bosni i Hercegovini diskretno dalo do znanja »da Republika Hrvatska može kako-tako i bez Bosne i Hercegovine, a Bosna i Hercegovina ne može nikako

bez Republike Hrvatske. To je jednostavno zemljopisna stvarnost« i pritom »nema popuštanja i polovičnih kompromisa« (1999, 15–16).

Zemljopisna i lingvistička stvarnost od koje Brozović, međutim, bježi je činjenica da se državne granice na južnoslavenskom prostoru nisu podudarale i ne podudaraju se s jezičnima, i to ni na dijalektalnoj razini (npr. kajkavski), ni na standardnoj razini (Hrvatska, BiH, Srbija i Crna Gora). Južnoslavenski prostor nije po tome iznimka. Scheuringer (1996, 151) navodi da se ni na nje-mačkom govornom području državne granice ne podudaraju s jezičnima. Schubert (1997, 86) ističe: »Jezične granice i državne granice nisu se u Evropi nikada podudarale«. Nepodudaranje jezičnih granica s državnima ništa ne utječe na samostalnost država. Isto tako, u jezik neke države nema se pravo uplitati nitko izvan njenih granica. No, upravo Brozović ne poštuje to pravo uplićući se u jezik u BiH. A nastupa kao da je on branilac demokratskih prava i kao da bi lingvistička konstatacija da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore zajedničkim jezikom značila isto što i zakinuti prava blizancima. Ističe: »Tvrđiti da dva jezika imaju onoliko zakonskih i praktičnih prava koliko su različiti među sobom, bilo bi čistom juridičkom besmislicom« (1995, 32). No, zašto to ističe kad to nitko ni ne tvrdi? Smisao te rečenice, uz koju Brozović nije ni mogao navesti nekog lingvиста, sastoji se u širenju lažnog straha da jezik u Hrvatskoj ostaje bez zakonskih i praktičnih prava ako se taj jezik govori i u Srbiji. No, stvarnost pokazuje da iako se u Hrvatskoj, BiH, Srbiji i Crnoj Gori govori jedan te isti jezik, njegova zakonska i praktična prava nisu ni u jednoj od tih država ograničena. Ni Brozovićeva usporedba s blizancima »Što bi pravnici rekli na zahtjev da blizanci i dvojnici moraju biti ograničeni u svojim osobnim i građanskim pravima zato što su međusobno sličniji nego drugi ljudi?« (1995, 32) nema veze sa stvarnošću. Prvo, blizanci imaju jednaka prava kao i neblizanci, ali se u biologiji svejedno klasificiraju kao blizanci (pa čak i u narodu). Nitko ne sprečava biologiju da to čini niti se smatra da biologija time narušava demokratska prava blizanaca ili da ih naspram neblizanaca obezvređuje. Isto tako i jezik u Hrvatskoj ima sva demokratska prava: nitko nas izvana ne ometa u upotrebi materinskog jezika i ne prisiljava da u Hrvatskoj bilo službeno bilo privatno koristimo neki nama strani jezik, npr. francuski. Jezik u Americi također nije ograničen u svojim pravima iako se govori i u Engleskoj, jezik u Austriji nije ograničen u svojim pravima iako se govori i u Njemačkoj itd. Brozović, dakle, tvrdi neistinu kad kaže da istost jezika znači ograničenost u pravima. A kao što nas nitko ne sprečava da u Hrvatskoj koristimo svoj vlastiti materinski jezik, tako nitko ne može spriječiti ni lingvistiku da konstatira kako se taj isti jezik koristi i u Srbiji, BiH i Crnoj Gori. Lingvistika time nimalo ne narušava demokratsko pravo tog jezika niti ga obezvređuje naspram nekog jezika koji se koristi samo u jednoj državi.

Iščitavanje tekstova Dalibora Brozovića pokazalo je da njihov autor iskrivljava postojeće lingvističke definicije, konstruira neispravne i za lingvistiku neprihvatljive pojmove, odbacuje lingvističke kriterije i poziva druge da to učine, distancira se od znanosti koju bi nominalno trebao zastupati, ubacuje u svoje

članke političko agitiranje, nekorektno koristi pojmove demokracije i nacije, služi se neutemeljenim zastrašivanjima, prešućuje činjenice, a tvrdi neistine. Kad se ima u vidu da bi se pritom trebalo raditi o navodno »lingvističkim« tekstovima te da njihov autor zauzima najistaknutije mjesto u kroatistici, onda je jasno da je upravo Dalibor Brozović najodgovornija osoba za politiziranje hrvatske lingvistike. Tim politiziranjem odbačena su sva svojstva koja su hrvatsku lingvistiku činila znanstvenom disciplinom i prihvaćena su ona koja je čine — demagogijom.

Popis citiranih radova:

- Alexander, R. (2000), *In Honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans*, Columbus.
- Ammon, U. (1996), »Typologie der nationalen Varianten des Deutschen zum Zweck systematischer und Erklärungsbezogener Beschreibung nationaler Varietäten«, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 63/2, str. 157–175.
- Babić, S. (1965), »Vukov i naš današnji književni jezik«, *Jezik* 13/1, str. 23–26.
- Babić, S. i dr. (1991), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Babić, S. (2001), *Hrvatska jezikoslovna prenja*, Zagreb.
- Barić, E. i dr. (1997), *Hrvatska gramatika*, Zagreb.
- Brozović, D. (1965), »O problemima varijanata«, *Jezik* 13/2, str. 33–46.
- Brozović, D. (1970), *Standardni jezik*, Zagreb.
- Brozović, D. /Ivić, P. (1988), *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb.
- Brozović, D. (1992), »The Yugoslav Model of Language Planning: A Confrontation with Other Multilingual Models«, R. Bugarski/C. Hawkesworth (ur.), *Language Planning in Yugoslavia*, Columbus, str. 72–79.
- Brozović, D. (1995), »Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike«, *Jezik* 43/1, str. 23–34.
- Brozović, D. (1999), »Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika«, *Jezik* 47/1, str. 13–16.
- Brozović, D. (2002a), »Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području«, *Jezik* 49/1, str. 1–9. (isti tekst je objavljen i u zborniku *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo 2001)
- Brozović, D. (2002b), »Jezik kao bitna odrednica kulturnog identiteta«, *Jezik* 49/3, str. 82–91.
- Brozović, D. (2002c), »Europske integracije i hrvatski jezik«, *Jezik* 49/4, str. 121–125.
- Brozović, D. (2003a), »Lingvističke makinacije«, *Vijenac* 11/237, 3. 4. 2003., str. 4.
- Brozović, D. (2003b), »O biranome jeziku«, *Vijenac* 11/235, 6. 3. 2003., str. 6.
- Brozović, D. (2003c), »Razlike i sličnosti«, *Vijenac* 11/232, 23. 1. 2003., str. 4.
- Brozović, D. (2003d), »Genetskolingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma, s posebnim obzirom na Bosnu i Hercegovinu«, *Jezik* 50/1, str. 1–6. (isti tekst izlazi i u zborniku navedenom pod Šipka 2003)
- Brozović, D. (2003e), »Jubilarni *Jezik*«, *Vijenac* 11/238, 17. 4. 2003., str. 5.
- Brozović, D. (2003f), »Tri oštre negativne ocjene u osam dana«, *Vijenac* 11/239, 1. 5. 2003., str. 5.
- Brozović, D. (2003g), »Uoči međunarodnog dana materinskoga jezika«, *Vijenac* 11/234, 20. 2. 2003., str. 4.

- Clyne, M. (ur.) (1992), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, Berlin/New York.
- Dąbrowska, A. (1998), »Zmiany semantyczne we współczesnej leksyce serbsko-chorwackiej a sytuacja polityczna«, L. Pisarek/I. Łuczków (ur.), *Slavica Wratislaviensia*, Wrocław, str. 21–29.
- de Cillia, R. (1995), »Deutsche Sprache und österreichische Identität«, *Medien-Impulse* 14, str. 4–13.
- Dunn, J. A. (2000), »The Role of English in the Development of Modern Russian«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 87–101.
- Ebner, J. (1988), »Wörter und Wendungen des österreichischen Deutsch«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, str. 99–187.
- Engel, U. /Mrazović, P. (ur.) (1986), *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, München.
- Ермакова, О. (2000), »Активные процессы в лексической семантике русского языка конца XX века«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 65–85.
- Friedmann, V. A. (1999) *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, Columbus.
- Гловинская, М. Я. (1996), »Активные процессы в грамматике (на материале инноваций и массовых языковых ошибок)«, Е. А. Земская (ur.), *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва, str. 237–304.
- Gudžević, S. (1996), »Der serbo-kroatische Sprachkrieg«, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 8, str. 980–985.
- Hawkesworth, C. (1994), »Serbo-Croat«, R. E. Asher (ur.), *The encyclopedia of language and linguistics*, Oxford/New York/Seoul/Tokyo, str. 3857–3858.
- HAZU (1996), »Hrvatski jezik — poseban jezik«, *Jezik* 43/5, str. 162–164.
- Hetzer, A. (1993), »Sprachnorm — Vergewaltigung des Denkens?«, K. H. Wagner/W. Wildgen (ur.), *Rhetorik Sprache und Denken. Ethnolinguistik*, Bremen, str. 23–50.
- Jelaska, Z. /Hržica, G. (2002), »Poteškoće u učenju srodnih jezika: prevođenje sa srpskoga na hrvatski«, *Jezik* 49/3, str. 91–104.
- Katičić, R. (1965), »Problem norme u književnom jeziku«, *Jezik* 13/1, str. 20–23.
- Kirfel, S. (2000), »Die kroatische Sprache des Rechts — Kontinuität in der Diskontinuität«, B. Kunzmann-Müller (ur.), *Die Sprachen Südosteuropas heute. Umbrüche und Aufbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 118–136.
- Kloss, H. (1952), *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München.
- Kordić, S. (2000), »Aktuelle Europäisierung südslavischer Sprachen«, *Zeitschrift für Balkanologie* 36/2, str. 167–177.
- Костомаров, Б. (2000), »Речевая культура и языковой (на примере современного русского языка)«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 503–512.
- Kristophson, J. (2000), »Vom Widersinn der Dialektologie. Gedanken zum Štokavischen«, *Zeitschrift für Balkanologie* 36/2, str. 178–186.
- Крысин, Л. П. (1996), »Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни«, Е. А. Земская (ur.), *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва, str. 142–161.
- Kunzmann-Müller, B. (1994), *Grammatikhandbuch des Kroatischen und Serbischen*, Frankfurt am Main i dr.

- Kunzmann-Müller, B. (2000), »Sprachliche Wende und Sprachwandel im Kroatischen/Serbischen«, B. Kunzmann-Müller (ur.), *Die Sprachen Südosteuropas heute. Umbrüche und Aufbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 42–65.
- Lipold, G. (1988), »Die österreichische Variante der deutschen Standardaussprache«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, str. 31–54.
- Matica hrvatska (1996), »Promemorija o hrvatskome jeziku«, *Jezik* 43/5, str. 164–166.
- Мезенко, А. М. (1995), »Проблема языка в отношениях сербов и хорватов«, В. П. Нерознак. (ur.), *Этническое и языковое самосознание*, Москва, str. 94–95.
- Nicolova, R. (2000), »Die Varietäten des Bulgarischen und die bulgarischen Printmedien nach 1989«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 263–281.
- Ohnheiser, I. (2000), »Aktuelle Wortbildung in der Slavia: Kongruenzen und Differenzen«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 41–63.
- Osolnik, V. (1993), »Novo v hrvaškem jezikoslovju«, *Slavistična revija* 41/3, str. 398–407.
- Panzer, B. (31999), *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte*, Frankfurt am Main i dr.
- Peti, M. (1994), »Nerazlikovnost razlika«, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20, str. 245–272.
- Pohl, H. –D. (1998), »Hochsprache und nationale Varietät: sprachliche Aspekte«, B. Kettemann/R. de Cillia/I. Landsiedler (ur.), *Sprache und Politik*, Frankfurt am Main i dr., str. 7–29.
- Popp, H. (1997), *Ideologie und Sprache*, Marburg/Lahn.
- Popper, K. (1992), *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, 2, Tübingen.
- Ressel, G. (2000), »Zur sprachlichen Situation im alten und neuen Jugoslawien«, B. Panzer (ur.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, Frankfurt am Main i dr., str. 225–241.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU (1887–1891)*, Zagreb.
- Scheuringer, H. (1996), »Das Deutsche als pluriareale Sprache«, *Die Unterrichtspraxis — teaching German* 29, 147–153.
- Schubert, G. (1997), »Einzelaspekte neuer Mehrsprachigkeit im ehemaligen Jugoslawien«, *Sociolinguistica* 11, str. 83–93.
- Schubert, R. (2000), »Ein solcher sollst du nicht werden! Eine Diskussion über die serbokroatische Sprache«, *Literatur und Kritik* 5, str. 10–13.
- Šarić, Lj. (1995), »Identitet jezika i jezična politika: primjeri makedonskoga i hrvatskoga«, M. Karanfilovski/T. Belčev (ur.), *XII naučna diskusija na XXVII Međunaroden seminar na makedonski jazik, literatura i kultura*, Skopje, str. 35–44.
- Šipka, M. (2003), »Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca — problem klasifikacije i nominacije idioma«, G. Neweklowsky (ur.), *Bosanski — hrvatski — srpski. Međunarodni skup »Aktuelni problemi jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca«*, Klagenfurt (u tisku).
- Tatzreiter, H. (1988), »Besonderheiten der Morphologie in der deutschen Sprache in Österreich«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, str. 71–98.
- Težak, S. /Babić, S. (1992), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb.
- Толстой, Н. И. (1985), »Славянские литературные языки и их отношение к другим языковым идиомам (стратам)«, М. М. Гухман (ur.), *Функциональная стратификация языка*, Москва, str. 9–24.

- Толстой, Н. И. (1988), *История и структура славянских литературных языков*, Москва.
- Воронцова, В. Л. (1996), »Активные процессы в области ударения«, Е. А. Земскал (ur.), *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва, str. 305–325.
- Völkl, S. D. (1999), »Die Sprachensituation nach dem Zerfall Jugoslawiens«, I. Ohnheiser/M. Kienpointner/H. Kalb (ur.), *Sprachen in Europa: Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern*, Innsbruck, str. 319–334.
- Wiesinger, P. (1988), »Die deutsche Sprache in Österreich«, P. Wiesinger (ur.), *Das österreichische Deutsch*, Wien/Köln/Graz, str. 9–30.
- Wingender, M. (1997), »Sprachpolitik in Kroatien. Eine exemplarische Analyse der Sprachratgeber im Vjesnik«, J. Schulze/E. Werner (ur.), *Linguistische Beiträge zur Slavistik. V. JungslavistInnen-Treffen*, München, str. 372–392.
- Zybatow, L. N. (2000), »Sprachwandel in der Slavia und seine theoretische Einordnung«, L. N. Zybatow (ur.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main i dr., str. 3–26.